

Şüuraltının azadlığı¹

Məlum olduğu kimi, Terri mühazirələrinin təsisçisinin məqsədi elm adamlarının, fəlsəfə və digər humanitar elm sahələrinin nümayəndələrinin daima gündəmdə olan din məsələsinə töhfə vermələrinə şərait yaratmaqdır. Yel Universiteti 1937-ci il üzrə Terri mühazirələrini oxumağı mənə həvalə etdiyindən, düşünürəm ki, mənim əsas işim psixologiyanın, daha doğrusu ixtisasım olan tibb psixologiyasının dinə münasibətini açıqlamaq olacaqdır. Din insan aqlını məşğul edən ən qədim və ən universal təzahür forması olduğundan psixologiyanın insan şəxsiyyətinin strukturu ilə məşğul olan istənilən sahəsi onun tək-cə sosial və tarixi fenomen deyil, həmçinin çox sayda insan üçün şəxsi əhəmiyyət kəsb edən məsələ olduğunu nəzərə almalı olur.

Məni daha çox filosof kimi tanısalarda da, mən empirikəm və fenomenoloji nöqteyi-nəzərin tərəfdarıyam. İnanıram ki, təcrübənin məcmusundan başqa, bəzən onunla bağlı müəyyən fikirlərin də irəli sürülməsi elmi empirizmin prinsipləri ilə toqquşmur. Faktiki olaraq, hətta refleksiya mərhələsi olmadan təcrübənin də baş tutması mümkün deyil. Belə ki, “təcrübə” elə bir mənimsəmə fəaliyyətidir ki, bu funksiya olmadan anlama prosesinin həyata keçməsi qeyri-mümkündür. Göründüyü kimi, mən psixoloji məsələlərə fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən deyil, elmi cəhətdən yanaşıram. Dinin çox vacib psixoloji aspekti olduğundan bu məsələyə sırf empirik nöqteyi-nəzərdən yanaşır, daha doğrusu, fenomenin müşahidəsi ilə kifayətlənərək özümü hər hansı metafizik və fəlsəfi yanaşmalardan çəkindirirəm. Bu məsələ ilə bağlı başqa yanaşmaların əhəmiyyətini inkar etmir, sadəcə onları düzgün tətbiq edə biləcək qədər səriştəli olmadığımı düşünürəm.

İnsanların əksəriyyəti psixologiya ilə bağlı hər şeyi bildiklərini düşünürlər. Onların zənnincə, psixologiya insanların özləri haqqında bilikdən başqa bir şey deyil. Lakin psixologiya bununla məhdudlaşmır. Psixologiyanın fəlsəfəylə sıx əlaqəsi yoxdur, bununla belə əksər insanların sezə bilmədiyi empirik faktlarla yaxından bağlıdır. Mənim burada məqsədim praktik psixologiyanın din məsələsi ilə bağlı mövqeyinə öləri də olsa nəzər yetirməkdir. Bu mövzunun genişliyi və dərinliyi mənim üç mühazirəmə sığışmır. Belə ki, təfərrüatların izah edilməsi üçün çox zamana və əlavə şərhələrə ehtiyac var. Birinci mühazirəm praktik psixologiya və din mövzusunə, bir növ, girişdir. İkinci mühazirəm şüuraltında gerçək din funksiyasının varlığını sübut edən faktlara həsr olunub. Üçüncü mühazirəm isə şüuraltı proseslərin dini simvolizmi haqqındadır.

Qeyri-adi bir arqument irəli sürdüyümdən auditoriyamın psixologiyanın təmsil etdiyim sahəsinin metodoloji yanaşmasına tam bələd olmamasını nəzərə alıram. Bu yanaşma tamamilə fenomenolojidir. Belə ki, o, baş verən halları, hadisələri, təcrübələri, bir sözlə, faktları öyrənir. Onun həqiqəti faktlardır, mühakimə deyil. Məsələn, bakirə döllənmə motivi haqqında psixologiyayı yalnız belə bir ideyanın mövcudluğu faktı maraqlandırır, o bu ideyanın doğruluğu və ya yanlışlığını öyrənmir. İdeya mövcuddursa, deməli, psixoloji cəhətdən gerçəkdir. Psixoloji varlıq yalnız bir şəxsə baş verdikdə, bu subyektivdir. O, cəmiyyətə xas, yaxud ictimai rəyin (*consensus gentium*) məhsulu olduqda isə obyektivdir.

Bu nöqteyi-nəzər təbiət elmlərinin yanaşması ilə üst-üstə düşür. Məsələn, psixologiya

1 İsvetçrəli psixiatr, analitik psixologiyanın banisi Karl Qustav Yunqun psixologiya və din sahəsində mühazirəsi

ideya və digər şüur məhsullarına zoologiya elminin müxtəlif heyvan növlərini öyrəndiyi üsul ilə yanaşır. Fil gerçəkdir, çünki varlıq kimi mövcuddur. Fil nə nəticə, nə hökm, nə də onu yaradanın subyektiv mühakiməsidir. O, fenomendir. Lakin biz psixi hadisələrin ixtiyari və iradi olması, hətta insanı yaradan gücün icadı olması fikrinə o qədər öyrəşmişik ki, psixika və onun məzmununun bizim öz ixtiyari icadımız olması, yaxud müəyyən mənada fərziyyə və mühakiməmizin xəyali məhsulu olması kimi zehniyyətdən qurtula bilmirik. Halbuki müəyyən ideyalar, demək olar ki, hər yerdə hər zaman mövcud olmuş, hətta miqrasiya və ənənədən asılı olmayaraq, anıdan öz-özünə yaranmışlar. Onlar fərd tərəfindən yaradılmır, özbaşına ortaya çıxır, hətta fərdin şüuruna özünü qəbul etdirir. Bu, platonik fəlsəfə deyil, empirik psixologiyadır.

Din haqqında danışarkən əvvəlcədən din termini ilə nəyi nəzərdə tutduğumu izah etmək istəyirəm. Din - bu sözün latın mənşəli mənasının da ifadə etdiyi kimi, Rudolf Ottonun təbirincə, numinozun (*numinosum*), yəni iradə ilə bağlı olan ixtiyari hərəkətlərin nəticəsi olmayan dinamik varlığın və ya təsirin diqqətlə və incəliklə müşahidəsidir. Din onun yaradıcısı deyil, daha çox qurbanı olan insan subyektini ələ alır və ona nəzarət edir. Numinoz səbəbindən asılı olmayaraq, subyektin iradəsi xaricindəki vəziyyətdir. İstər dini təlimlər, istərsə də ictimai rəy bu vəziyyəti həmişə və hər yerdə fərdin xaricində olan səbəblə əlaqələndirirlər. Numinoz ya görünən obyektin xassəsi, yaxud da şüurda xüsusi dəyişikliyə səbəb olan görünməyən varlığın təsiridir. Bu ən azından ümumi qaydadır.

Dini ayin və ritual məsələsinə gəldikdə isə burada müəyyən istisnalar var. Əksər rituallar ixtiyari şəkildə sırf numinoz təsiri yaratmaq məqsədilə həyata keçirilir. Bu zaman ruh çağırma, qurban, meditasiya, yoqa hərəkətləri, müxtəlif şəkillərdə özünə işgəncə vermə və sair tipli sehri, yaxud cadulu üsullardan istifadə olunur. Lakin xarici və obyektiv ilahi iradəyə bəslənən dini inanc həmişə bu cür üsullardan əvvəl yararır. Məsələn, Katolik Kilsəsi möminlərə xeyir-dua vermək üçün çörək-şərab ayinini keçirir. Lakin bu ayin ilahi lütfün mövcudluğunu sehri vasitəylə ortaya çıxartmaq mənasını verdiyi üçün məntiqi cəhətdən yanaşdıqda iddia etmək olar ki, heç kəs ilahi lütfü dini ayinə məcbur gətirə bilməz. Halbuki bu ayinlər Tanrının iradəsi olmadan baş tutmayan ilahi institutlar olduğundan ilahi lütfün dini ayində hər halda mövcud olacağını da bildirmək olar.

Din mənə insan ağına xas xüsusi vəziyyət kimi görünür. Biz bu vəziyyəti “religio” sözünün ilkin mənasına istinad edərək ifadə edə bilərik. Belə ki, “religio” müəyyən dinamik faktorların, “qüvvələrin” - ruhlardan, şeytanların, tanrıların, qanunların, ideya və idealların, habelə insanın öz aləmində güclü, qorxulu, yaxud nəzərəçarpacaq dərəcədə faydalı hesab etdiyi, yaxud ürəkdən tapınacaq və sevəcək qədər əzəmətli, gözəl və mənalı saydığı digər faktorların diqqətli şəkildə incələnməsi və müşahidəsi mənasını verir. Gündəlik danışıda biz nəyəsə ruh yüksəkliyi ilə həvəs göstərən şəxs haqqında deyirik ki, “işinə tapınır”. Məsələn, Uilyam Ceymsin dediyinə görə, alim adətən nəyəsə etiqad etmir, lakin onun ruhu dindar olur.

“Din” termini ilə etiqadı nəzərdə tutmadığıma aydınlıq gətirmək istəyirəm. Lakin o da bəllidir ki, hər bir etiqad bir tərəfdən numinozun təcrübədən keçirilməsinə, digər tərəfdən isə yaşanan numinozun təsirinə və nəticə etibarilə şüurda əmələ gələn dəyişikliyə duyulan əminlik və etibarə əsaslanır. Paulun dinini Xristianlığa dəyişməsi buna parlaq nümunədir. Belə deyə bilərik ki, “din” termini numinozun yaşanması ilə yaranan dəyişikliyə şüurun xüsusi münasibətidir.

Etiquadlar ilkin dini təcrübənin sistemləşdirilmiş və ehkam halına salınmış formalarıdır. Belə ki, təcrübənin məzmunu müqəddəsləşdirilmiş və adətən dəyişilməyən, çox vaxt da sərt ideyalarla qəlizləşdirilmişdir. İlkin təcrübə bir ritual və dəyişilməz institut kimi yenidən yaşanmış və təkrarlanmışdır. Bu, heç də cansız daşa dönmək mənasını vermir. Əksinə, o, milyonlarla insanın minilliklər ərzində tətbiq etdiyi, dəyişmək üçün zəruri ehtiyac duymadığı dini təcrübə formalarına çevrilə bilər. Katolik Kilsəsini xüsusi rigidlikdə (sərtlik) ittiham etsələr də, Kilsə doqmanın da canlı həyatı olduğunu, ona görə də onun dəyişməsinin və inkişafının mümkünlüyünü qəbul edir. Hətta doqmaların sayında da məhdudiyət yoxdur və o, zamanla arta da bilər. Eyni hal rituallara da aiddir. Burada da bütün dəyişiklik və inkişaf yaşanan ilkin təcrübə çərçivəsində məhdudlaşır və buna görə də müəyyən ehkamçı məzmunu və emosional dəyərlərə malik olur. Göründüyü kimi, hətta doqma ənənəsindən və sistemləşdirilmiş rituallardan uzaq olan və bu səbəbdən dörd yüzdən çox qola ayrılan protestantlıq da ən azından xristian olmaq məcburiyyətindədir və özünü Tanrının insanlıq naminə əzab çəkən İsada təzahür etməsi inancı çərçivəsində ifadə etməlidir. Bu, müəyyən çərçivədir. Onun məzmunu da təyin olunmuşdur. Bu çərçivə buddist və ya islami ideya və hissləri ilə birləşə, yaxud artırıla bilməz. Lakin bu da şübhəsizdir ki, dini fenomenləri təkəcə Budda, Məhəmməd, Konfutsi və Zərdüşt deyil, həmçinin Mitras, Attis, Kibele, Mani, Hermes və bir çox digər ekzotik kultlar da təşkil edir. Psixoloq bu məsələyə elmi nöqteyi-nəzərdən yanaşırsa, hər hansı etiqadın özünün tək və əbədi həqiqət olması iddiasına məhəl qoymamalıdır. O, dini problemin insanla bağlı, bəşəri tərəfinə nəzər yetirməlidir. Çünki psixoloq etiqadların əmələ gətirdiyi formalardan çox uzaq olan ilkin dini təcrübə ilə maraqlanır.

Həkim və ruhi-əsəb xəstəlikləri mütəxəssisi kimi mənim çıxış nöqtəm əqidə, etiqad deyil, dindar şəxsin özünə və ümumi vəziyyətinə təsir edən, müəyyən faktorları nəzərə alan və diqqətlə müşahidə edən insanın psixologiyasıdır. Bu faktorları tarixi ənənə və etnologiya sahəsindəki biliklərə uyğun olaraq müəyyənləşdirmək və ifadə etmək olar. Lakin bu işi psixoloji yanaşma ilə etmək son dərəcədə çətin vəzifədir. Mənim dinlə bağlı məsələyə verə biləcəyim töhfə tamamilə istər xəstə, istərsə də necə deyərlər, normal insanlarla yaşadığım praktik təcrübəmdən qaynaqlanır.

Hər bir nevroz insanın dəruni həyatı ilə bağlı olduğundan pasient onu xəstə salan vəziyyətə gətirib çıxaran şərtlər və çətinliklər haqqında tam məlumat verməkdə həmişə tərəddüd edir. Bəs nə üçün insanlar sərbəst danışa bilmir? Nə üçün insan qorxur, utanır, yaxud da sıxılır? Səbəb odur ki, o, ictimai rəy, hörmət və ya nüfuz kimi müəyyən xarici faktorları “diqqətlə müşahidə edir”. Əgər pasient həkiminə inansa və artıq ondan utanmasa belə, sanki özündən agah olmaq qorxulu bir şeymiş kimi o, müəyyən şeyləri qəbul etmək istəməyəcək, hətta bundan qorxacaq. İnsan adətən ona əzici görünən, onu aşan şeylərdən qorxur. Bəs insanda onun özündən daha güclü olan bir şey varmı? Unutmamalıyıq ki, hər bir nevroz müəyyən həddə ruhi çöküntü, məyusluq halına səbəb olur. İnsan nevrozdursa, o özünə güvəni itirmişdir. Nevroz insan üçün alçaldıcı məğlubiyyətdir və öz psixologiyalarını bütünlükdə anlamayan insanlar tərəfindən bu cür hiss edilir. İnsan “qeyri-real” bir şey tərəfindən məğlubiyyətə uğradıldığını zənn edir. Uzun müddət bundan əvvəl həkimlər xəstəni heç bir problemi olmaması, həqiqi ürək xəstəliyi, yaxud gerçək xərcəngdən əziyyət çəkmədiyi barəsində əmin edərdilər. Beləcə, xəstə simptomlarının

xəyal olduğunu düşünərdi. O, “xəstəlik xəstəsi” olduğuna nə qədər çox inanırsa, natamamlıq hissi bir o qədər çox bütöv şəxsiyyətini bürüyür. “Simptomlarım xəyalidirsə, bu dolaşmaq xəyalı haradan tapıb çıxartmışam və nə üçün belə bir şeyə düçar olmuşam” deyər pasient sual verir. Həqiqətən də ağıllı bir şəxsin qarşınıza gəlib bağırısaq xərcəngindən əziyyət çəkməsi barədə yalvararcasına sizi əmin etməsi, eyni zamanda da məyus səslə xərcənginin tamamilə xəyal olduğunu bildiyi haqqında dedikləri olduqca acınacaqlıdır.

Psixika haqqında bizə məlum olan materialist konsepsiyamız, təəssüf ki, nevroz hallarında köməyə çatmır. Ruh asanlıqla sezilməyən bədənə malik olsaydı, ən azından demək olardı ki, maddi bədən xərcəngin qurbanı olduğu kimi, bu anlaşılmaz bədən də həqiqi, lakin yüngül xərcəngə düçar olub. Onda heç olmasa real bir şeydən bəhs etmiş olardıq. Buna görə də tibb psixi təbiətli şeyləri sevmir – tibbə görə bədən ya xəstədir, ya da heç bir problem yoxdur. Bədənin həqiqətən xəstə olduğu sübut oluna bilmirsə, bunun səbəbi mövcud üsulların həkimə şübhəsiz ki, orqanik pozuntuların əsl təbiətini açmağa imkan verməməyidir.

Bəs psixika əslində nədir? Materialist zehniyyətə görə psixika beyindəki orqanik proseslərin adi epifenomenal nəticəsidir. Buna görə də hansısa psixi narahatlığın kökü ya orqanik, ya da fiziki olmalıdır. Bunun aşkarlanma bilməməsinin səbəbi isə mövcud diaqnostik metodlarımızın natamamlığıdır. Psixika və beyin arasındakı danılmaz əlaqə bu nöqtəyə nəzəri gücləndirsə də, onun inkarolunmaz həqiqət kimi qəbul edilməsi üçün kifayət deyildir. Biz nevroz zamanı beyindəki orqanik proseslərdə həqiqi pozuntu olub-olmadığını bilmirik. Endokrin pozuntu hallarının isə nevrozun səbəbi və ya nəticəsi olduğunu da deyər bilmərik.

Digər tərəfdən şübhə yoxdur ki, nevrozun əsl səbəbləri psixolojidir. Orqanik və fiziki xəstəliyin onları sadəcə etiraf etməklə müalicə oluna biləcəyini təsəvvür etmək çox çətindir. Halbuki mən isterik qızdırma hadisəsini xatırlayıram. Xəstənin qızdırması 39 dərəcəyədək qalxmış, psixoloji bir səbəbin etirafı ilə bir neçə dəqiqə içərisində enmişdi. Fiziki əlamətləri olan bəzi xəstəliklərin, xəstəyə narahatlıq verən psixoloji konfliktlərin onların sadəcə müzakirəsindən belə yüngülləşməsinə, hətta müalicə olunmasını necə izah edə bilərik? Mən psoriasis xəstəliyinin demək olar ki, bütün bədənə yayılması hadisəsinin şahidi olmuşam. Bir neçə həftəlik psixoloji müalicədən sonra xəstəliyin həcmi 10 dəfəyədək azaldı. Başqa bir halda isə yoğun bağırsağın genişlənməsi səbəbilə təzəliklə əməliyyat keçirən xəstədə (40 sm bağırsağın toxuması kəsilmişdi) yenidən bağırsağın genişlənməsi olmuşdu. Xəstə ümitsiz halda idi. Cərrah ikinci dəfə əməliyyata ehtiyac olduğunu bildirsə də, xəstə bundan imtina etdi. Belə ki, psixoloqla müəyyən şəxsi-mərhəm psixoloji faktlar müzakirə edilib üzə çıxarıldıqdan sonra yoğun bağırsağ əvvəlki normal funksiyasını bərpa etdi.

Bu cür təcrübələr psixikanın bir heç olmasına, yaxud xəyal faktın gerçək olmadığına inamı çətinləşdirir. Psixika yaxını görməyə öyrəmiş insan aqlının axtardığı yerdə deyil. O mövcuddur, lakin fiziki formaya malik deyil. Varlığın yalnız fiziki formada olması fikri, demək olar ki, absurd zehniyyətdir. Halbuki varlığın bizə birbaşa məlum olan yeganə forması psixikadır. Belə də ifadə edə bilərik: psixi varlıq sadəcə nəticədir. Çünki biz duyğularımız vasitəsilə qəbul etdiyimiz psixi obrazları anlamaq sayəsində maddə haqqında məlumat əldə edirik.

Şübhə yoxdur ki, biz belə bir sadə, lakin fundamental həqiqəti unutmaqla böyük səhv edirik. Nevrozun xəyal gücündən başqa səbəbi yoxdursa da, nevrozun varlığı gerçəkdir. Əgər

bir nəfər mənim onun qatı düşməni olduğumu zənn edirsə və buna görə məni öldürsə, onda mənim ölümümə səbəb sadəcə bir xəyal gücü olardı. Xeyallar mövcuddur və onlar fiziki şərtlər qədər gerçək, zərərli və təhlükəli ola bilər. Hətta düşünürəm ki, psixi pozuntular epidemiya və zəlzələdən daha təhlükəli ola bilər. Orta əsrlərin vəba və çiçək epidemiyaları belə 1914-cü ildə bəlli fikir ayrılıqlarının və ya Rusiyada müəyyən siyasi “ideallar” uğrundakı mübarizənin səbəb olduğu qədər insan ölümünə səbəb olmamışdır.

Ağlımız öz varlıq formasını dərk edə bilməz, çünki onun xaricində “Arximed nöqtəsi” yoxdur. Buna baxmayaraq o, mövcuddur. Psixika nəinki mövcuddur, o elə varlığın özüdür.

Bəs xəyali xərcəng xəstəliyi olan xəstəmizə nə deyək? Mən ona deyərdim: “Bəli mənim dostum. Sən həqiqətən də xərcəngə bənzər bir şeydən əziyyət çəkir, içində ölüm saçan pislik daşıyırsan. Lakin bu sənin bədənini öldürməyəcək. Çünki bu xəyalidir. Lakin o nə vaxtsa sənin ruhunu öldürəcək. O artıq indidən sənin insanlarla olan münasibətini və şəxsi xoşbəxtliyini korlamış, hətta zəhərləmişdir və bütün psixi varlığını udana qədər bu işini daha da artıracaqdır. Axırda sən insanlıqdan çıxıb zərərli şişə çevriləcəksən”.

Pasientimizə bu xəstə fantaziyanın yaradıcısının özü olmadığı aydın olsa da, o, nəzəri cəhətdən özünü xəyal gücünün yaradıcısı və sahibi hesab edir. İnsan həqiqi xərcəngdən əziyyət çəkir, xərcəng şişini bədənində daşımağına baxmayaraq özünü belə bir bəladan məsul bilmir. Lakin psixikaya gəlicə, biz dərhal məsuliyyət hissi keçiririk, sanki psixi vəziyyətimizi özümüz yaratmışıq. Bu zehniyyət son zamanlar yaranmışdır. Bu yaxınlardakı hətta yüksək mədəniyyətə malik insanlar belə inanırdılar ki, psixi güclər bizim ağlımıza və hisslərimizə təsir göstərə bilər. Ruhlar, cadugərlər, sehrbazlar, şeytanlar, mələklər, hətta tanrılar insanda müəyyən psixoloji dəyişikliklərə səbəb olan psixi güclər hesab olunurdu. Əvvəllər xərcəng xəstəsi olduğunu zənn edən insan bu xəyalı ətrafında fərqli şeylər hiss edərdi. Böyük ehtimalla kiminsə ona cadu etdiyini, yaxud cinlərin ona təsir etdiyini zənn edərdi. Lakin o heç vaxt bu fantaziyanın yaradıcısının özü olduğunu düşünməzdi.

Mənim fikrimcə, bu xərcəng spontan böyümədir və psixikanın şüurla eyni olmayan hissəsində yaranıb inkişaf etmişdir. O, şüuru zəbt edən avtonom forma kimi peyda olur. Şüur haqqında deyirik ki, o, bizim şəxsi psixi varlığımızdır. Xərcəng isə özünün psixi varlığıdır və bizdən asılı deyildir. Bu iddia müşahidə edilən faktlara tamamilə uyğun gəlir. Pasientimizi assosiativ testdən keçirsək, tezliklə onun öz evinin sahibi olmadığını aşkar edəcəyik. Test vaxtı onun reaksiyaları gecikəcək, dəyişikliyə uğrayacaq, sıxışdırılacaq (supressiya) və ya başqa avtonom müdaxilələrlə əvəzlənəcək. Testdə pasientin şüurlu şəkildə cavablandırma bilməyəcəyi stimullar olacaq. Həmin sözlər testdən keçən şəxsin özü tərəfindən də çox vaxt dərk edilməyən müəyyən avtonom məzmun tərəfindən cavablandırılacaq. Bizim nümunəmizdə xərcəng ideyasının kökündəki psixi kompleksdən qaynaqlanan cavabları şübhəsiz ki, tapıb çıxaracağıq. Stimul-söz gizli komplekslə bağlı nəyəsə toxunanda şüurlu eqonun reaksiyası pozulur, hətta kompleksdən gələn cavabla yerini dəyişir. Sanki kompleks eqonun istəklərinə müdaxilə edə bilən avtonom varlıqdır. Həqiqətən də komplekslər öz xəyali həyatları olan ikinci dərəcəli və ya natamam şəxsiyyət kimi davranırlar.

Şüur basdırma (repressiya) yolu ilə komplekslərdən azad olmağı üstün tutduğu üçün komplekslərin çoxu şüurdan aralanır. Lakin elə komplekslər də var ki, əvvəllər heç vaxt şüurda

mövcud olmayıb və buna görə də heç vaxt iradi olaraq basdırıla bilməyib. Onlar şüuraltından yetişir, öz əsrarəngiz və əlçatmaz iddia və impulsları ilə şüuru işğal edirlər. Bizim pasientimizin vəziyyəti də bu kateqoriyaya aiddir. Mədəni və ağıllı olmasına baxmayaraq, onu öz hökmü altına alan və onda mübtəlalıq yaradan bir şeyin qurbanı olmuşdu. Bu ağırlı fikrin şeytani gücünə qarşı özünü qoruya bilmirdi. Bu onda xərçəng şişi kimi artmışdı. Bu fikir günlərin birində peyda olmuş, o vaxtdan etibarən yerindən tərpənməmişdi. Pasient yalnız qısa zaman kəsiyində ondan azad olmuşdu.

Belə halların mövcudluğu insanların nə üçün özünüdərkdən qorxduğunu müəyyən qədər açıqlayır. Pərdənin arxasında həqiqətən nəse tapa bilərlər – nə bilmək olar – ona görə də insanlar şüurlarının xaricində olan faktorları “diqqətlə nəzərə almağı və müşahidə etməyi” üstün tuturlar. İnsanların əksəriyyətində şüursuzluğun mümkün məzmunu ilə bağlı primitiv Desidemonia (şeytana inanma) var. Adi çəkingənliyin, utancaqlığın, ədəb-ərkanın altında “ruhun naməlum təhlükələri”nə qarşı gizli qorxu yatır. Şübhəsiz ki, heç kim belə bir gülünc qorxunu qəbul etmək istəməz. Lakin bu qorxunun nəinki əsassız olmadığı, əksinə, çox güclü əsaslara malik olduğunun fərqinə varmalıyıq. Bu fikrin bizi və ya ətrafımızdakıları yaxalamayacağından heç vaxt əmin ola bilmərik. Müasir və antik tarixdən bilirik ki, belə fikirlər o qədər qəribə olur ki, ətrafımız tərəfindən normal qəbul edilmir. Nəticədə isə nə qədər xoşniyyətli, düşüncəli olsalar da, başqaları ilə fikir ayrılığı yaşayan bu insanlar diri-diri yandırılır, başları kəsilir, yaxud da daha müasir avtomat silahlarla kütləvi şəkildə yox edilir. Biz, hətta bu cür şeylərin keçmişdə qaldığını düşünərək də özümüzə təsəlli verə bilmərik. Təəssüf ki, bunların təkə bu günümüzdə deyil, xüsusilə gələcəyimizə aid olduğu görünür. “Homo homini lupus” – (İnsan insanın canavarıdır) acınacaqlı, lakin açıq-aydın gerçəkdir. Həqiqətən də insanın şüuraltında olan şəxssiz qüvvələrdən qorxmağa kifayət qədər səbəbi var. Bu qüvvələr qətiyyət, demək olar ki, heç vaxt bizim şəxsi münasibətlərimiz, yaxud da adi şərtlər altında meydana çıxmadıqları üçün biz xoşbəxtcəsinə onların fərqinə varmırıq. Lakin insanlar bir yerə toplaşib izdiham yaratdıqda kollektivin dinamikası sərbəst qalır. İzdihamın bir parçası olanadək hər kəsin içində hərəkətsiz qalan vəhşi heyvanlar və iblislər sərbəst ortalığa çıxır. İzdihamın içindəki insan şüursuz olaraq daha aşağı səviyyəli əxlaqa və intellektual səviyyəyə enir. Əslində, bu səviyyə həmişə kütlənin əmələ gəlməsilə təşviq edilən şüurun astanasındadır.

Mənim fikrimcə, insan psixikasını sırf şəxsi məsələ hesab etmək və yalnız şəxsi nöqtəyi-nəzərdən izah etmək faciəvi səhvdir. Bu cür izah tərzini şəxsin gündəlik məşğuliyyəti və münasibətlərinə tətbiq etmək olar. Halbuki əvvəldən görülməyən, bir az da qeyri-adi hadisə şəklində yüngül problem yarandıqda dərhal, tamamilə gözlənilməyən, yeni və qəribə instinktiv güclərə baş vurulur. Haqqında danışdığımız gücləri artıq şəxsi motivlərlə deyil, Günəş və Ay tutulmaları zamanı yaranan müəyyən primitiv təlaşlarla müqayisə edə bilərik. Bolşevik ideologiyasının yol açdığı ölümləri sadəcə şəxsi ata kompleksi ilə izah etmək mənə qeyri-adekvat görünür.

Kollektiv güclərin insanın xarakterində əmələ gətirdiyi dəyişikliklər heyrətamizdir. Həlim və ağıllı insan manyaka və vəhşi heyvana çevrilə bilər. İnsanlar bunun təqsirini xarici şəraitdə görməyə meyillidirlər, lakin içimizdə mövcud olmayan heç bir şey də partlaya bilməz. Əslində, biz həmişə vulkanın üzərində yaşayırıq və bildiyimiz qədərlik ətrafındakı hər şeyi dağıdacaq bu

mümkün vulkan püskürməsindən qorunmaq üsulumuz yoxdur. Qarşımızdakına ağıl və sağlam düşüncə ilə davranmağı tövsiyə etmək yaxşı bir şeydir, bəs həmsöhbətimiz dəlixana xəstəsi, yaxud kollektiv hiddətə tutulmuş izdihamdırsa? İkisi arasında o qədər də fərq yoxdur. Belə ki, həm dəlini, həm də izdihamı hərəkətə gətirən şəxsi olmayan, əzici qüvvələrdir.

Faktiki olaraq ağılla öhdəsindən gəlinə bilməyən qüvvələri nevrozla yola gətirmək olur. Bizim xərçəng nümunəmiz insan aqlının və zəkasının cəfəngiyyat qarşısında necə də aciz qaldığını açıq-aydın göstərir. Həmişə xəstələrimə bu açıq şəkildə görünən, lakin qarşısızalmaz cəfəngiyyatı hələ anlamadığımız mənanın və gücün özünüifadəsi kimi qəbul etməyi tövsiyə edirəm. Təcrübə mənə göstərmişdir ki, bu kimi şeyləri ciddi nəzərə almaq, sonra ona müvafiq aydınlıq gətirməyə çalışmaq daha səmərəli üsuldur. Lakin vəziyyətlə bağlı verilən izahat xəstəliyin yaratdığı təsirə bərabər fərziyyə olduğu təqdirdə faydalı ola bilər. Pasientimiz şüurluluğunun qarşı çıxma biləcəyindən daha artıq olan iradə gücü ilə qarşı-qarşıyadır. Belə təhlükəli və qeyri-müəyyən vəziyyətdə xəstəni simptomlarının arxasında anlaşılmaz şəkildə özünün durduğunu, bu simptomları özünün yaratdığını və dəstəklədiyini inandırmaq səhv strategiya olardı. Belə bir iddia dərhal onun mübariz ruhunu iflic edər və ruh düşkünlüyü yaradar. Xəstəyə kompleksinin onun şüurlu şəxsiyyətinə qarşı yaranmış avtonom güc olduğunu anlamaq daha xeyirli olar. Bundan başqa belə bir izahat hadisəni şəxsi motivlərə endirməkdənsə, real faktlara uyğun gəlir. Əslində, şəxsi motivasiya mövcuddur, lakin bu xəstənin iradəsi altında mövcud deyil, sadəcə xəstənin başına gələn bir şeydir.

Babillərin Gilqameş dastanında Gilqameş təkəbbürü və qüruru səbəbindən tanrılara meydan oxuyanda tanrılar da bu qəhrəmanın qanunsuz istək və arzularını nəzarət altında saxlamaq üçün Gilqameşin gücünə bərabər insan yaradırlar. Eyni şey bizim xəstəmizin də başına gəlmişdir: o, elə bir insandır ki, dünya ilə əlaqələrini həmişə yalnız intellektinin və aqlının gücü ilə nizamlamış və hər zaman da belə etmək fikrindədir. Bu iddiası nəhayət şəxsi taleyini dəyişə bilmişdi. O, ətrafındakı hər şeyi amansız aqlın hökmünə vermişdi, lakin təbiət harasa qaçmış və qarşısızalmaz cəfəngiyyat şəklində bir intiqamla – xərçəng fikri ilə geri qayıtmışdı. Bu, xəstəmizi rəhmsiz və qəddarcasına itaətdə saxlamaqdan ötrü şüuraltının yaratdığı ağıllı mexanizm idi. Bu, xəstəmizin məntiqə uyğun bütün ideallarına, xüsusilə də onun hər şeydən güclü olan insan iradəsinə bəslədiyi inanca ən dəhşətli zərbə idi. Belə obsessiya yalnız ağıl və intellektindən eqoistik güc məqsədilə sui-istifadə etməyi adətə çevirmiş insanların başına gələ bilər.

Buna baxmayaraq, Gilqameş tanrılarının intiqamından yaxa qurtara bilmişdi. O, xəbərdarlıq edici yuxular görür və onlara fikir verirdi. Bu yuxular ona düşmənin öhdəsindən gəlməyin yollarını öyrədirdilər. Tanrılarının artıq yoxa çıxdığı, yaxud da pis nüfuz qazandığı bir zamanda bizim xəstəmiz də belə yuxular görürdü, lakin yuxularını dinləmirdi. İntellektli bir insan yuxularını ciddiyyə alacaq qədər cahil ola bilərdimi? Yuxulara qarşı geniş yayılmış zehniyyət ümumilikdə insan ruhuna olduqca az dəyər verilməsi simptomundan başqa bir şey deyil. Elm və texnikanın heyratımız inkişafı digər tərəfdən müdriklik və introspeksiyanın əksikliyi ilə tarazlanmışdır. Doğrudur, dinimiz ruhun ölümsüzlüyündən bəhs edir, lakin İlahi Lütfün özəl rəftarı olmasaydı, birbaşa əbədi lənətə məhkum olan insan ruhu haqqında çox az xoş sözlər danışılır. Psixikanın layiqincə qiymətləndirilməməsində bu iki vacib faktor böyük rol oynasa

da, başqa səbəblər də var. Nisbətən yaxın keçmişə aid olan bu qənaətlərdən daha əvvəl isə təhtəlsüurun sərhədində olan hər şeyə qarşı duyulan primitiv qorxu və nifrət hissi olmuşdur.

Çox güman ki, əvvəllər şüurluluq çox təhlükəli bir şey sayılırmış. Nisbətən ibtidai cəmiyyətlərdə şüurluluğun necə də asanlıqla itirildiyini hələ də müşahidə edə bilərik. Məsələn, ruhun itməsi “ruhun təhlükələrindən biri” sayılır. Bu hala psixikanın bir hissəsi yenidən şüursuz olanda rast gəlirik. Digər nümunə german dastanlarındakı “dəliyə dönmə” mənasına uyğun gələn amok vəziyyətidir. Bu, məhvedici sosial nəticələrlə müşayiət olunan hardasa trans vəziyyətidir. Hətta adi bir emosiya da şüurluluğun nəzərə çarpan dərəcədə itməsinə səbəb ola bilər. Buna görə də ibtidai insanlar alçaq səsle danışmaq, silahlarını yerə qoymaq, çöməlmək, baş əymək, ovuclarını göstərmək kimi şişirdilmiş nəzakət qaydalarına riayət edirdilər. Bizim indiki nəzakət qaydalarımız da mümkün psixi təhlükələrin “dini” təsəvvürlərini ehtiva edir. Bir-birimizə sehirlə şəkildə yaxşı gün arzulamaqla taleyi rəhmə gətiririk. Əli sıxarkən sol əlinizi cibinizdə və ya arxanızda saxlamaq yaxşı əlamət deyil. Uğur gətirmək istəyirsinizsə, qarşdakının əlini hər iki əlinizlə sıxırsınız. Böyük nüfuza malik insanlara biz başaçaq baş əyirik, sanki asanlıqla qəfil hiddətə tutulan güclü şəxsləri sakitləşdirməkdən ötrü müdafiəsiz başımızı təklif edirik. Müharibə rəqslərində ibtidai insanlar o qədər həyəcana qapılır ki, hətta qan da tökə bilər.

İbtidai insanların həyatı həmişə pusuqda duran psixi təhlükələrə qarşı daimi qayğılarla doludur. Buna görə də risklərin azaldılmasından ötrü çoxlu prosedurlar mövcuddur. Tabu sahələrinin yaradılması bu faktın zahiri ifadəsidir. Səzsiz-hesabsız, diqqətlə və qorxu ilə müşahidə edilən tabular məhdudlaşdırılmış psixi sahələrdir. Bir dəfə Şərqi Afrikada, Elqon dağının cənub ətəklərindəki qəbilədəyəkən böyük səhv etdim. Meşələrdə tez-tez rastıma çıxan ruh evləri haqqında maraqlanmaq istəyirdim və söhbət əsnasında “ruh” mənasını verən *selelteni* sözünü işlətdim. Qəflətən hamı susdu və narahatlıq duyuldu. Hamısı baxışlarını məndən uzaqlaşdırdı. Çünki mən diqqətli şəkildə pıçıltı ilə işlənən sözü bərkədən demiş və beləliklə də olduqca təhlükəli bir aqibəti çağırırdım. Onlarla görüşü davam etdirə bilməkdən ötrü mövzunu dəyişməli oldum. Həmin insanlar heç vaxt yuxu görmədikləri barəsində mənə inandırmağa çalışdılar: yuxu görmək başçının və şamanın ixtiyarında idi. Şaman da mənə əmin etdi ki, o da artıq yuxu görmür: çünki artıq sahə komissarı var. “İngilislər ölkəyə gələndən bəri biz artıq yuxu görmürük. Sahə komissarı müharibə və xəstəliklər, harada yaşamalması olmağımız barəsində hər şeyi bilir”. Bu qəribə fikir yuxunun əvvəllər ali siyasi rəhbər, Mungu, “Tanrı”nın səsi olması faktına əsaslanır. Bu səbəbdən də adi insanın yuxu gördüyünü düşünməsi ağılsızlıq olardı.

Yuxular Naməlumun səsidir. Naməlum yeni planları, təhlükələri, qurbanları, müharibə və digər narahatlıq doğuran şeylərlə insanları təhdid edir. Afrikalı bir zənci bir dəfə yuxusunda gördü ki, düşmənləri onu əsir götürüb, diri-diri yandırılar. Ertəsi gün, o, qohumlarını bir araya yığdı və onu yandırmalarını istədi. Qohumları onun ayaqlarını bağlayıb alovun içinə qoydular. Təbii ki, o, şikəst qaldı amma düşmənlərindən də qurtuldu.

Şüuraltının gözlənilməyən, təhlükəli meyillərinə qarşı müdafiə yaratmaq məqsədilə çoxsaylı inanc və ayinlər mövcuddur. Yuxunun həm tanrının səsi və elçisi, həm də sonsuz əzab mənbəyi olması kimi qəribə vəziyyət ibtidai düşüncəni narahat etmir. Biz bu primitiv düşüncənin aşkar izlərinə yəhudi peyğəmbərlərinin psixologiyasında rast gəlirik. Onlar tez-tez

bu səsə qulaq asmaqda tərəddüd edirlər. Etiraf etməliyik ki, Hosea kimi mömin bir adamın Tanrının əmrini yerinə yetirməkdən ötrü əxlaqsız qadınla evlənməsi ona çətin gəlmişdi. Bəşəriyyət yarandığı ilk dövrlərdən bu azgın və özbaşına “fövqəltəbii” təsirləri müəyyən qayda və qanunlarla məhdudlaşdırmağa meyil etmişdir. Bu proses tarix boyunca ritualların, institut və etiqadların çoxaldılması formasında davam etmişdir. Son iki min il ərzində Kilsə institutunun bu təsirlərlə insan arasında vasitəçi və qoruyucu funksiyasını öz üzərinə götürdüyünün şahidi oluruq. Orta əsrlərin kilsə yazıları yuxularda ilahi ilhamın olması ehtimalını inkar etmirdi. Lakin bu fikir təşviq edilmir və vəhyin gerçək olub-olmaması haqqında qərar vermək hüququnu Kilsə öz əlində saxlayırdı. Kilsənin bəzi yuxuların Tanrı tərəfindən göndərilməsini etiraf etməsinə və bir qisminin də bilavasitə gerçəkləşən vəhy ehtiva etməsinə qəbul etməsinə baxmayaraq, yuxuları ciddi şəkildə nəzərə almağa meyilli olmamışdır. Beləliklə, bu nöqteyi-nəzərdən son əsrlərdə mental yanaşmamızda baş verən dəyişiklik Kilsə üçün heç də arzuolunmaz deyil, çünki bu mental yanaşma yuxuların və daxili təcrübənin ciddi şəkildə nəzərə alınmasını təşviq edən əvvəlki introspektiv yanaşmaya qarşı düşkünlük yaradır.

Kilsənin ehtiyatla hördüyü divarları yıxan zaman protestantlıq dərhal şəxsi vəhyələrin parçalanmaya və məzhəblərə yol açan təsirləri ilə üz-üzə qaldı. Doqmatik hasarlar çökən kimi və ritullar nüfuzunu itirər-itirməz insan həm büt-pərəst dinlərin, həm də Xristianlığın təməllərini təşkil edən doqma və ritualların müdafiəsi və rəhbərliyi olmadan öz daxili təcrübəsi ilə üzleşdi. Protestantlıq hər şeydən öncə ənənəvi Xristianlığın incə qoruma çalarlarını – messa mərasimi, tövbə etmə, liturgiyanın böyük hissəsini, rahibliyin günah yüngülləşdirən funksiyasını itirdi.

Xüsusilə vurğulamalıyam ki, yuxarıda qeyd etdiklərim dəyər mühakiməsi deyil, belə bir niyyətim heç olmayıb da. Mən sadəcə faktları ifadə edirəm. Protestantlıq Kilsənin itmiş nüfuzunun əvəzinə Bibliyanın nüfuzunu artırdı. Lakin tarixdən də göründüyü kimi, Bibliya mətnləri müxtəlif cür təfsir edilə bilər. İncilə elmi-tənqidi yanaşma da müqəddəs mətnlərin ilahi xarakter daşdığına inamı artırma bilməmişdir. Bu da bir gerçəkdir ki, elmi maariflənmə adlı axın nəticəsində təhsilli insanların böyük kütləsi ya Kilsəni tərk etmiş, ya da ona dərindən laqeyd qalmışdır. Bu insanların hamısı rəasionalist, yaxud da nevroitik intellektuallar olsaydı, itkiyə təəssüflənməyə dəyməzdi. Lakin onların çoxu etiqadın mövcud formalarına uyğunlaşa bilməyən dindar insanlar idi. Əks təqdirdə Buxman hərəkatının az-çox təhsilli protestant sinfi üzərindəki nəzərəçarpan təsirini izah etməkdə çətinlik çəkərdik. Kilsəyə arxa çevirən katolik, adətən aşkar, yaxud gizli şəkildə ateizmə meyil edir. Protestant isə mümkün təriqət arxasınca gedir. Katolik Kilsəsinin absolyutizmi (mütləqiyyət) ona bərabər mütləq inkar tələb etdiyi kimi, protestantlığın relyativizmi də variasiyalara icazə verir.

Elə görünə bilər ki, Xristianlığın tarixində çox dərinə getdim. Lakin burada yuxular və daxili təcrübələrə qarşı olan zehniyyəti açıqlamaqdan başqa məqsədim yoxdur. Bir az öncə dediklərim xərçəng pasienti ilə söhbətimin bir hissəsini təşkil edə bilər. Obsessiyasını patoloji cəfəngiyyət olaraq pisləmək yerinə, onu ciddiyyə almağı tövsiyə edərdim. Digər tərəfdən isə bunu ciddiyyə almaq həqiqətən mövcud olan psixikada xərçəngə bənzər böyümə şəklində pozuntu meydana gəlməsi faktının bir növ diaqnostik ifadəsini qəbul etməkdir. Şübhəsiz ki, pasient “Bu nə böyümdür belə?”, - deyər soruşacaq. Mən isə cavab verərdim ki, “Bilmirəm”. Necə ki, həqiqətən də bilmirəm. Əvvəl də dediyim kimi, bu, yəqin ki, şüuraltının güzəştədicisi və

ya tamamlayıcı hərəkətidir. Onun xüsusi təbiəti və məzmunu haqqında hələ ki, heç nə bilinmir. Bu, şüuraltının məzmununu şüurluluqda tapmadığımız ixtiyarı şəkildə təzahürüdür.

Xəstəm obsessiyasının kökündə nələrin olduğunu necə aşkara çıxaracağım haqqında maraqlanır. O zaman mən pasienti güclü bir şoka salmaq riskini də nəzərə alaraq ona yuxularının bizə lazımı informasiyanı verəcəyini deyirəm. Biz yuxuları ağıllı, məqsədyönlü, sanki şəxsi mənbədən çıxmış kimi qəbul edəcəyik. Bu, əlbəttə ki, cəsarətli bir fərziyyə, eyni zamanda da bir macərədir. Çünki biz bir çox müasir psixoloqlar, həmçinin filosofların hələ də inkar etdiyi, etibar edilməyən varlığa – psixikaya fəvqəladə dəyər verəcəyik. Tanınmış antropoloqa metodlarımızı izah edərkən belə bir tipik münasibət göstərdi: “Bütün bunlar həqiqətən çox maraqlıdır, amma təhlükəlidir”. Bəli, mən qəbul edirəm ki, bu təhlükəlidir. Amma bu, nevrozun özü qədər təhlükəlidir. Nevrozu müalicə etmək istəyirsinizsə, nədəsə riskə getməlisiniz. Biz çox yaxşı bilirik ki, risksiz istənilən iş səmərəsizdir. Xərçəng üçün cərrahi əməliyyat da riskdir, lakin icra olunmalıdır. Daha yaxşı anlaşılması üçün mən xəstələrimə psixikanı gizli şişlərin böyüdüüyü gizli bir bədən kimi təsəvvür etmələrini tövsiyə etməli oluram. Psixikanın təsəvvür oluna bilinməməsi və nəticə etibarilə hava kimi bəlli olmaması haqqında, yaxud da hardasa məntiqi konsepsiyalardan ibarət fəlsəfi sistem olması haqqında zehniyyət o qədər geniş yayılmışdır ki, insanlar məzmununu bilmədikləri şeylərin mövcud olmadığını zənn edirlər. Onlar şüurun xaricində psixi funksionallığa güvənmirlər və yuxuların sadəcə gülünc olduğunu düşünürlər. Belə şərtlər altında mənim təklifim böyük şübhələr yaradır. Həqiqətən də yuxuların qeyri-müəyyənliyi ehtiva edən xassələrinə qarşı hər cür arqument eşitmişəm.

Buna baxmayaraq, assosiativ testlər vasitəsilə varlığı sübut edilən konflikt və komplekslərin heç bir dərin analiz aparmadan yuxularda da yaşandığını görürük. Bundan əlavə bu komplekslər mövcud nevrozun ayrılmaz parçasını əmələ gətirir. Buna görə də yuxuların nevrozun məzmunu haqqında ən azından assosiativ testlər qədər informasiya verdiyinə inanmağa səbəblərimiz var. Hətta yuxular bizə daha çox informasiya verir. Simptomlar torpağın üzərindəki cücərtiyə bənzəyir, əsl bitki isə torpağın altındakı kökdür. Bu kök sistemi nevrozun məzmununu təşkil edir: o, komplekslərin, simptomların və yuxuların matriksidir. Yuxuların psixikanın yeraltı proseslərini əks etdirdiyinə inanmağımızdan ötrü hər cür səbəbimiz var. Ora gedib çata bilsək, sözün hərfi mənasında xəstəliyin kökünü tapmış olarıq.

Nevrozun psixopatologiyası haqqında çox da dərinə getmək niyyətində olmadığımıza görə, yuxuların necə psixikanın naməlum daxili gerçəkliklərini ortaya çıxardığını və bu faktların nədən ibarət olduğunu göstərməkdən ötrü başqa bir nümunə seçməyi təklif edirəm. Bu nümunəmizdə yuxu görən şəxs intellektual, yüksək ağıl və elm sahibi idi. O, nevroz idi və nevrozunun çox artması, yavaş-yavaş, lakin qəti şəkildə psixikasını sarsıtdığına görə məndən kömək istəyirdi. Xoşbəxtlikdən onun intellekti hələ zərər görməmişdi və iti ağılından sərbəst istifadə edə bilirdi. Buna görə də yuxularını müşahidə etmək və qeyd aparmaq tapşırığını onun özünə həvalə etdim. Yuxuları mövzusunda analiz aparmır və ona aydınlıq gətirmirdim. Yuxuların analizinə daha gec başladım. İndi sizə nəql edəcəyim yuxular heç bir təsirlə qarışmamışdır. Onlar hadisələrin təsire məruz qalmadan təbii şəkildə bir-birini izləməsindən əmələ gəlmişdir. Pasient nəinki analitik psixologiya, heç psixologiyaya aid heç nə oxumamışdı.

Yuxu silsiləsi dörd yüzdən artıq yuxudan təşkil olunduğu üçün əlimizdəki bütün

materialı təqdim etməyim mümkün deyil. Lakin mən bu yuxulardan xüsusi dini maraq doğuran motivlərin olduğu 74 yuxunu seçib çıxarmışam. Qeyd edirəm ki, yuxu görən şəxs katolik təhsili almışdır. Lakin o, dini etiqadını həyata keçirməkdən uzaqlaşmışdı və dini məsələlərlə maraqlanmırdı. O, hər hansısa dini nöqteyi-nəzəri heyrətlə qarşılayan elmi düşüncəli intellektuallardan idi. Şüursuzluğun şüurluluqdan asılı olmayan psixi mövcudluq olduğunu düşünürsünüzsə, müəyyən yuxuların dini xarakter daşmasıyla bağlı yalnızlığa yol verməmək şərti ilə bizim yuxugörənin nümunəsi xüsusilə diqqətinizi cəlb edə bilər. Əgər sadəcə şüurlu ağıla əhəmiyyət verir və şüursuzluğun müstəqil varlığı olması fikrinə etibar etmirsünüzsə, yuxuların öz materialını şüurdakı məzmunundan götürüb-götürmədiyini aydınlaşdırmanız maraqlı olardı. Faktlar şüursuzluq fərziyyəsinin lehinə olduğu təqdirdə yuxulardan şüursuzluğun dini meyilləri haqqında informasiya mənbəyi kimi istifadə etmək olar.

Bildiyimiz qədər ilə yuxulardan açıq şəkildə dindən bəhs etməsini gözləyə bilmərik. Buna baxmayaraq, dörd yüz yuxunun içərisində açıq şəkildə dindən bəhs edən iki yuxu var idi. Yuxugörənin yuxu haqqında özünün qeydə aldığı mətni təqdim edirəm:

“Bütün evlərdə teatrlardakı səhnə dekorasiyalarına bənzər nəşə var idi. Kimsə Bernard Şounun adını çəkdi. Başqa biri də tamaşanın uzaq gələcəyə aid olduğunu bildirdi. Evlərdən biri aşağıdakı yazıları olan lövhə ilə digər evlərin arasında nəzərə çarpırdı:

Bura ümumdünya katolik kilsəsidir.

Bu, Tanrının kilsəsidir.

Özünü Tanrının vasitəsi hesab edən hər kəs daxil ola bilər.

Qeydin altında kiçik hərflərlə aşağıdakılar yazılmışdı: kilsənin əsası İsa və Paul tərəfindən qoyulmuşdur. Sanki bir şirkət qurulmasının qədimliyi ilə öyünür.

Mən dostuma deyirəm: “Gəl, içəri baxaq”. O cavab verir: “Dini duyğularını oyandırmaqdan ötrü nə üçün bu qədər insanın bir yerə toplaşmalı olduğunu başa düşmürəm”. Mən isə cavab verirəm: “Bir protestant kimi sən bunu heç vaxt başa düşməyəcəksən”. Bir qadın başı ilə təsdiqləyir. Sonra kilsə divarından asılan elana fikir verirəm. Orada yazılmışdı:

Əsgərlər!

Tanrının gücü altında olduğunuzu hiss edərkən onunla birbaşa danışmaqdan çəkinin. Tanrıya sözlərlə yaxınlaşmaq olmaz. Həmçinin sizə öz aranızda Tanrının atributları ilə bağlı müzakirələrə girməməyi tövsiyə edirik. Bu əbəddir, çünki dəyərli və vacib heç bir şeyi sözlə ifadə etmək mümkün deyil”.

(İmza) Papa....(Ad oxunmur)

İçəri daxil oluruz. İnteryer kilsədən daha çox məscidə, xüsusilə də Aya Sofyaya bənzəyir: oturmaq yoxdur – bu da geniş məkan təəssüratını yaradır. Şəkil yoxdur, sadəcə divarlardan içində sözlər yazılı olan çərçivələr asılmışdı (Aya Sofyadakı kimi). Cümlələrdən biri belə idi: “Həminizi çox öyməyin”. Bayaq başı ilə mənim sözümlü təsdiqləyən qadın göz yaşlarına qərq olaraq deyir: “Onda daha bir şey qalmadı”. Mən cavab verirəm: “Mən bunu düzgün hesab edirəm”. Lakin qadın yoxa çıxır. Əvvəlcə görüntüyə mane olan sütunun yanında. Sonra yerimi dəyişirəm və qarşımdakı izdihamı görürəm. Lakin mən onların arasında deyiləm, tək dururam. Bununla belə onları aydın şəkildə görürəm və üzlerini seçə bilirəm. Birlikdə bu sözləri deyirlər: “Tanrının gücü altında olduğumuzu etiraf edirik. Cənnət Krallığı bizim daxilimizdədir”.

Bu sözləri təntənə ilə üç dəfə təkrarlayırlar. Orqan Baxdan fuqa çalır və xor oxuyur. Bəzən təkce musiqi səslənir, bəzən də aşağıdakı sözlər təkrarlanır: “Qalan hər şey kağızdan ibarətdir (bu sözlər musiqinin canlı təsir yaratmadığı mənasını verir)”. Musiqi qurtarandan sonra mərasimin ikinci hissəsi başlayır. Tələbə məclislərindəki kimi ciddi məsələlərin olduğu birinci hissənin ardınca şənliyin olduğu ikinci hissə gəlir. Arxayın və yetkin insanlar var. Kimisi ora-bura gedir, bəziləri görüşüb-salamlaşır, yepiskop şərabı və digər içkilər verilir. Kimsə kilsənin şərafinə sağlıq deyir. Radiosəsləndiricidə caz ritmində bu nəqarat səslənir: “Çarlz da oyuna qatıldı”, sanki kilsəyə yeni üzvün qatılmağından məmnunluq ifadə olunurdu. Keşiş mənə izah edir: “Bu mənasız əyləncələr rəsmi olaraq qəbul edilir və onlara icazə verilir. Amerikan üsullarına bir az uyğunlaşmalıyıq. Burada olduğu kimi böyük izdiham üçün bu qaçılmazdır. Lakin biz anti-asketizmə tam meylimizə görə Amerikan kilsələrindən prinsipcə fərqlənirik. Bununla da dərin yüngülləşmə hissi ilə yuxudan oyandım”.

Bildiyiniz kimi, yuxuların fenomenologiyası ilə bağlı çoxsaylı araşdırmalar vardır. Lakin araşdırmaların olduqca az qismi yuxuların psixologiyasına aiddir. Bunun ən aşkar səbəbi odur ki, yuxuların psixoloji yozumu olduqca incə və təhlükəli məsələdir. Freyd psixopatologiya sahəsindəki baxışlarının köməyiylə yuxu psixologiyasındakı dolaşiq mövzuları aydınlaşdırmaq istiqamətində cəsarətli addım atmışdır. Onun cəsur cəhdinə heyran qalsam da, istər istifadə etdiyi metodla, istərsə də onun nəticələri ilə razılaşa bilmərəm. O, yuxunu arxasında bir şeyin diqqətlə gizləndiyi fasad, xarici görünüş kimi izah edir. Şübhəsiz ki, nevrozlar, elə normal adamlar kimi xoşagəlməz şeyləri gizlədirlər. Lakin bu kateqoriyanın yuxu kimi normal və dünyamiqyashı fenomenə tətbiq edilib-edilməməsi də ciddi sualdır. Mən yuxunun göründüyündən fərqli bir şey olması fərziyyəsinə şübhə edirəm. Yəhudilərin nüfuzlu mənbəyi olan Talmuddan sitat gətirmək istəyirəm: “Yuxu özü-özünün yozumudur”. Başqa sözlə mən yuxuları fakt kimi qəbul edirəm. Yuxu elə çətin və mürəkkəb bir mövzudur ki, onda bizə hiylə qura biləcək və ya bizi aldadacaq nəşə ola bilməsi haqqında hər hansısa fərziyyə irəli sürməyə cəsarət etmirəm. Yuxu təbii hadisədir və onun bizi azdıracaq hiyləgər bir mexanizm olduğunu fərz etməyimiz üçün heç bir səbəb yoxdur. Yuxu şüur və iradənin əhəmiyyətli dərəcədə olmadığı zaman ortaya çıxır. Bu, nevroz olmayan insanlarda da rastlanan gerçəkdir. Bundan başqa, yuxu prosesinin psixologiyası haqqında o qədər az məlumatlıyıq ki, onun izahı zamanı yuxuya yad elementlər gətirmək məsələsində həddindən artıq diqqətli olmalıyıq.

Bu səbəblərə görə mən düşünürəm ki, haqqında danışdığımız yuxu dindən bəhs edir və elə niyyəti də budur. Yuxunun ardıcıl və yaxşı tərtib edilmiş strukturu olduğundan nəticə etibarilə o, müəyyən məntiqi və bəlli bir niyyəti ifadə edir. Yəni o, şüuraltına olan motivasiyanı izləyir və birbaşa ifadəsini yuxuda tapır.

Yuxunun birinci hissəsində katolik kilsəsinin xeyrinə ciddi fikirlər var. Yuxugörən dinin sadəcə şəxsi təcrübə olduğunu bildiren protestant yanaşmasını dəstəkləmir. Daha mübaligəli olan ikinci hissədə kilsənin qərarlı şəkildə dünyəvi baxışa adaptasiyası, sonda isə real kilsənin dəstəkləmədiyi və dəstəkləməyəcəyi anti-asketik meylin xeyrinə fikirlər var. Buna baxmayaraq, yuxugörənin anti-asketik keşişi bunu bir prinsip məsələsinə çevirir. Ruhaniyyət və ülvilik vacib xristian prinsipləridir və bunun əksini israr etmək kafir bütperəstliyə bərabər sayılır. Xristianlıq heç vaxt nə dünyəvi olub, nə də şərab və yeməyin olduğu dost-tanış görüşlərini xoş qarşılayıb.

Bundan başqa, ayinə caz musiqisinin əlavə olunmasının bir mənə daşması da şübhə doğurur. Az-çox Epikür tərzi, peripatetik şəkildə bir-birilə görüşən “arxayın və yetkin” insanlar müasir Xristianlığa xoş gəlməyən antik fəlsəfi idealları daha çox xatırladır. Yuxunun birinci və ikinci hissələrində insan kütləsinin və izdihamının vacibliyi vurğulanır.

Beləliklə, katolik kilsəsi ona üstünlük verilməsinə baxmayaraq təməl xristian görüşləri ilə bir araya sığışmayan bütprəst nöqtəyi-nəzərilə cüt şəkildə görünür. Onların uyğunsuzluğu yuxuda ortaya çıxmır. Sanki təhlükəli ziddiyyətlərin tutqunlaşıb bir-birinə qarışdığı rahat mühitdəymiş kimi bu uyğunsuzluq səssizliyə bürünüb. Tanrı ilə individual münasibətlər tərəfdarı olan protestant konsepsiyasını ayinlər və buna müvafiq olaraq kollektiv dini duyğular üstələyir. Kütlə şəklində ibadətə üstünlük və bütprəst fikirlərə yer vermək hazırda Avropada yaşanan hadisələrlə maraqlı paralellik təşkil edir. Müasir Almaniyada hər kəs bütprəstliyə maraq göstərir, çünki heç kim Nitschenin Dionis təcrübəsini necə yozmalı olduğunu bilmir. Müharibə dövründə minlərlə və milyonlarla almanın şüuraltında Dionisin alman qohumu Votan dünyaya gəldi və Nitsche bu almanlardan biri idi. O vaxtlar müalicə etdiyim almanların yuxularında Votan inqilabının yetişdiyini aydın görürdüm və 1918-ci ildə nəşr etdiyim bir məqalədə Almaniyaya gəlməkdə olan yeni inkişaf mərhələsi haqqında yazmışdım. Bəhs etdiyim almanlar heç də “Zərdüş belə buyurdu” əsərini oxumamışdı, qoyun qurban etməyə başlayan gənclərin isə Nitschenin təcrübəsindən xəbəri yox idi. Buna görə də onlar Tanrılarını Dionis deyil, Votan adlandırdılar. Nitschenin bioqrafiyasında onun əslində nəzərdə tutduğu Tanrının Votan olduğu haqqında danılmaz faktlar var. Lakin filoloq olduğu, həmçinin XIX əsrin 70-ci və 80-ci illərində yaşadığı üçün onu Dionis adlandırmışdır. Müqayisəli cəhətdən baxdıqda hər iki Tanrının çoxlu ortaq xüsusiyyətləri var.

Pasientimin tezliklə səssiz olan protestant dostunu çıxmaq şərti ilə yuxusunda kollektiv duyğulara, ayinlərə və bütprəstliyə aşkar etiraz yoxdur. Diqqətimizi cəlb edən bir məqam isə əvvəlcə katolikliyin təriflənməsini dəstəkləyən, sonra isə “O zaman heç nə qalmadı artıq” deyərək ağlayıb yoxa çıxan və bir daha geri qayıtmayan naməlum qadındır.

Bu qadın kimdir? Yuxugörən üçün o, qeyri-müəyyən, naməlum insandır. Lakin bu yuxunu görərkən o, əvvəlki yuxularında tez-tez gördüyü “naməlum qadın” kimi onu yaxşı tanıyırdı.

Kişilərin yuxusunda böyük rol oynayan bu fiqur çox qədim zamanlarda kişi və qadının eyni bədəndə birlikdə mövcud olması ideyasını ifadə edən mifologiyaya istinadən “anima” adlandırılır. Bu cür psixoloji intuisiyalar ilahi cüt sızıya, yaxud ikicinsli (hermafrodit) yaradıcı fikri şəklində özünü göstərir. Anna Kinqsfordun bioqrafı Eduard Meytlənd bu günümüzdə “Tanrının ikicinsli təbiəti daxili təcrübədə” mövzusunda bəhs etmişdir. Bundan başqa, hermafrodit və androgen kişi, yəni “homo Adamicus”u olan hermetik fəlsəfə də var. Orta əsr sərhəci Hermetis Tractatus Aureusun dediyi kimi, “kişi formasında olmasına baxmayaraq, o həmişə bədəninə gizlətdiyi qadını - Həvvasını yanında daşıyır”.

Animanın kişi bədəndəki azsaylı qadın geninin psixi nümayəndəsi olduğu zənn edilir. Eyni fiqur qadın şüuraltısının obrazları arasında olmadığı üçün bu fikir ağlabatandır. Lakin qadın şüuraltısında da eyni rolu oynayan, qadın deyil, kişi obrazında olan fiqur var. Qadın psixologiyasındakı bu maskulin obraz “animus” adlanır. Hər iki fiqurun ən tipik təzahürlərindən biri qədimdən bəri “animosity” adlandırılan düşmənçilikdir. Anima məntiqsiz əhval-ruhiyyəyə,

animus isə düşüncəsiz fikirlərə və qıcıqlandırıcı söhbətlərə səbəb olur. Hər ikisi tez-tez rast gəlinən yuxu fiqurlarıdır. Bir qayda olaraq onlar şüuraltını təcəssüm etdirir və onun xoşagəlməz, qıcıqlandırıcı xarakterini nümayiş etdirir. Şüuraltının özlüyündə belə mənfi keyfiyyətləri yoxdur. Həmin fiqurlar şəxslərlə təcəssüm etdirildikdə və şüurluluğa təsir etməyə başlayanda bu xüsusiyyətlər ortaya çıxır. Yarım şəxsiyyət olduqlarına görə ya natamam qadının, ya da natamam kişinin xarakterini, nəticə etibarilə onların qıcıqlandırıcı xüsusiyyətlərini daşıyırlar. Bu təsiri yaşayan kişi dəyişkən əhval-ruhiyyəli olur, qadın isə mühakiməçi olur və yersiz fikirlər ortaya atır.

Kilsə yuxusuna animanın mənfi reaksiyası yuxugörənin feminin tərəfinin, yəni şüuraltısının onun şüurlu tərəfi ilə razılaşmadığını göstərir. Fikir ayrılığı divardakı yazı ilə başladı: “Həminizi çox öyməyin”. Halbuki yuxugörən bu fikir ilə razı idi. Cümlənin mənası kifayət qədər anlaşıqlı olsa da, qadının niyə özünü o qədər çarəsiz hiss etməsi başa düşülmür. Bu müəmmmanın o qədər də dərininə getmədən bununla kifayətlənməliyik ki, yuxuda ziddiyyət var. Əhəmiyyətli azlıq açıq etirazla səhnəni tərk edir və sonrakı hadisələrə artıq nəzər yetirmir.

Yuxudan onu da başa düşürük ki, yuxugörənin şüuraltısı katolisizm ilə bütpərəst həyat tərzində olduqca səthi kompromis yaradıb. Şüuraltı hansısa sabit nöqtəyi-nəzəri, yaxud müəyyən fikri ifadə etmir, daha çox düşünmə aktının dramatik nümayişini əsk etdirir. Bəlkə, belə də ifadə edə bilərik: “İndi bu din məsələsi necə olacaq? Sən katoliksən, belə deyil?” Məgər bu kifayət qədər yaxşı deyil? Bəs asketizm? – Kilsə də kinolar, radio, beş çay və bütün bu kimi şeylərə bir az uyğunlaşmalıdır. Niyə də kilsə şərabi və dost-tanışlıqları olmasın? Lakin naməlum səbəbə görə o biri yuxulardan yaxşı bəlli olan bu qərribə müəmmalı qadın məyus olur və çıxıb gedir.

Etiraf etməliyəm ki, mən burada animaya rəğbət bəsləyirəm. Açıq kompromis çox ucuz, səthidir. Lakin bu, həm yuxu görən, həm də dinlə çox maraqlanmayan əksər insanlar üçün xarakterik haldır. Din pasientimi maraqlandırmırdı və şübhəsiz ki, o, dinin onu hər hansısa bir şəkildə maraqlandıracağını gözləmədi. Lakin o, mənim yanıma ciddi bir təcrübə yaşayan sonra gəlmişdi. Rasionalist və intellektli biri olaraq düşüncə tərzinin və fəlsəfəsinin onu nevroz və onun pozuntu yaradan gücləri ilə tamamilə tək qoyduğunun fərqi varmıydı. Dünyagörüşündə özünü kifayət qədər idarə etməyə kömək olacaq heç nə tapmamışdı. İndiyə qədər bəslədiyi inancları və idealları yoxa çıxmış vəziyyətdə idi. Bu şərtlər altında insanın köməyinə çatacaq bir şeylər tapmaq ümidilə uşaqlığındakı dinə qayıtması heç də qeyri-adi hadisə deyil. Ancaq bu, əvvəlki dini inancları yenidən canlandırmaq yolundakı şüurlu cəhd və ya qərar deyildi. O, bunu sadəcə yuxusunda görmüşdü. Belə ki, şüuraltı din haqqında özünəməxsus mühakimə irəli sürmüşdü. Bu, xristian şüurunda əbədi düşmən olan ruh və cismin ziddiyyətli tərəflərini qərribə şəkildə yumşaldaraq bərişmələrinə bənzəyir. Ruhaniyyət və dünyəvilik gözlənilməz bərişmə ilə bir araya gəlmişlər. Bunun nəticəsi qərribə və gülünc olmuşdu. Ruhun sarsılmaz ciddiliyi sanki şərab və gül qoxan antik əyləncə ilə ərimişdi. İstənilən halda yuxu mənəvi konfliktin kəskinliyini yumşaldan, bütün ruhi ağrı və sarsıntıları aradan qaldıran mənəvi və dünyəvi atmosferi təsvir edir.

Qeyd etdiklərimiz bir arzunun həyata keçməsi olsa idi, onda bu, şüurlu davranış olardı ki, xəstəmiz də bunu kifayət qədər edirdi. O, bunu şüurlu olaraq dərk edirdi əslində, çünki şərab

